

פרק ו

הבריחה ממצודת-המוות

בחודשים אוגוסט – אוקטובר 1943 נתרבו הסימנים, שתבוסתה של גרמניה הנאצית ממשמשת ובאה. בדרומה של אירופה התקדמו צבאות בריטניה וארצות-הברית. ממשלת איטליה נכנעה ללא תנאי לבעלות הברית, ופירושו של דבר היה, כי כל מעמסת המלחמה בדרום היא מעתה על שכמו של הצבא הגרמני. הצלחת "החזית השנייה" בדרום הגבירה את הסיכוי של פתיחת "חזית שנייה" גם במערב. ואילו בחזית המזרח ניתכו על הצבא הנאצי מהלך-מות כבדות, שקעקעו את המערך הגרמני וקירבוהו אל התמוטה הגמורה. באותו זמן נתקיימה ועידת מוסקווא, ובהחלטותיה הודגשה אחריות ממשלת גרמניה לפשעים כלפי עמי אירופה – פשעים שאין להם את ודוגמא בתולדות המין האנושי.

חלחלה אחזה את רוצחי העמים. אמנם פחד זה מפני נקמת האנושות לא מנע אותם מלהמשיך במלאכת השמדת העמים, אך הם החליטו כי ראוי לנקוט אמצעים, ש"ייצור המוות" השוטף לא ישאיר אחריו עקבות, ושיטושטשו פשעיהם שבוצעו עד כה. במסגרת תוכנית "טשטוש העקבות" החליטו רבי המרצחים בברלין לפתוח במיבצע טיהור וביעור בכל מקומות ההשמדה במזרח אירופה. הם פקדו לפתוח את קברות ההמונים ולשרוף גוויותיהם של קרבנות הרציחות ב־1941–1943. פקודה מעין זו ניתנה בספטמבר 1943 גם לגסטאפו בקובנא. הוטל עליה ל"טהר" קודם-כל את המצודה התשיעית, שנרצחו בה קרוב לשבעים אלף איש – רובם יהודים.

הביצוע הטכני הופקד בידי חברה גרמנית לעבודות חפירה ובינוי, שכנראה כבר רכשה לה ניסיון בעבודות מסוג זה במקומות אחרים⁸⁷. אך האחריות לביצוע מדויק של המשימה הוטלה על "פלוגה מיוחדת" (Sonderkommando) של הגסטאפו, שבראשה עמדו אוֹבֶר־שטורם־פִּירֶר ראדיף וסגנו אוֹנְטֶר־שאר־פִּירֶר ואלטר וליס. על שמירת האסירים שיעסקו בעבודה הופקדו שני מפקדי משטרה מנוסים מווינא – אָפֶל ו־לִיצ'אוֹאֶר.

פלוגת שורפי הגוויות הורכבה מכמה וכמה סוגי אנשים. גרעינה היה קבוצה של עשרה שבויי מלחמה מן הצבא האדום – "ותיקי המצודה". הללו

87. עבודות דומות בוצעו באותו זמן במקומות ההשמדה בפסקוב, בוילנא ועוד. הממונה עליהן ברסה"א היה בלובל, מפקודיו של אייכמאן. יחידתו סומנה במס' "1005" (ראה משפט אייכמאן בירושלים, פרוטוקול הישיבה מס' 111, עמ' 46).

חלק שני: התעוררות

שרדו מתוך 500 שבויים יהודים מן הצבא הסובייטי, שהופרדו מן השבויים הרוסים בראשית המלחמה והובאו למצודה, והועסקו כאן כ"כוח-עבודה" בזמן האקציות: הם חפרו את הבורות, שפכו סיד על גוויות הנרצחים, ועם תום ה"מלאכה" כיסו את הבורות באדמה. אמנם הם עצמם לא נרצחו באקציות, אך רובם ככולם לא האריכו ימים במשטר האכזרי של מצודת המוות. הם גוועו לאט-לאט, מי מן המכות שניתכו עליהם בכל הזדמנות, מי מרעב ומתשישות ומי ממחלות ומכדוריהם של אנשי ה-אס-אס. היחידים שהחזיקו מעמד עד עתה, היו כנראה החזקים ביותר, מומחים בעבודות ובעלי תכונות שחיבבום על הגרמנים. במשך הזמן נוספו אליהם עוד 24 שבויים יהודים.

לקבוצה זו צורפו לאט-לאט עוד יהודים: ד"ר פורטנוי, יהודי קובנאי שלא נכנס לגיטו, אלא התחבא אצל כומר גרמני ועסק יחד עמו בחיבור מילון גרמני-ליטאי, עד שהדבר נתגלה לגסטאפו. השתדלותו של הכומר לא נשאה פרי, ופורטנוי הובא למצודה; אשה יהודייה שנמצאה מתחבאת אצל ליטאים; יהודי מומר, יונאס פילווינסקאס, שנמצא במצודה מאז 1942; הרב גבריאל שוסטרמאן⁸⁸ — ידוע ליהודי ליטא כמגיד "בן משה ידבר" — שהובא למצודה ממחנה העבודה בקושידאר. היה זה עונש שהטילו אנשי הגסטאפו על המחנה בעוון בריחת שניים מן העצורים; חמישה-עשר יהודים הובאו ישר מן הגיטו. הוציאו אותם משער הגיטו כביכול לעבודה רגילה, ותחת להביאם למקום-עבודתם הקבוע בקובנא, העבירום למצודה: ישראל גיטלין, משה לוין, גרישא שליט, שמואל שמולוויץ, מייסטר, אברמוביץ, טוביה פרידמאן, מנדל כאס, שמידט, כאנוביץ ועוד חמישה שלא נודעו שמותיהם. הובאו גם שתי בנות מן הגיטו, כדי ל"בדר" את האסירים. בסוף נובמבר ניתוספו 12 הבחורים ממשתתפי "מסע אוגוסטובה": ש' אידלסון, מיכאל גלברטרונק, ברל גמפל, משה גרבר, מנדל דייץ, אבא דיסקאנט, אהרן וילנצ'וק, משה זימלוויץ, אהרון מאניסקין, אלתר פייטלסון, טוביה פילובניק, ופנחס קראקינובסקי. יחד אתם הובא נער בן 16, שר, שהיה חבוי ביער כשנתיים כשהוא לבדו. לכן קראו לו "איש היער".

גם 4 לא-יהודים צורפו לקבוצה: שלושת האחים קורגאנוב מכפר קונשקיס שליד יונאווא — ליטאים, כנראה ממוצא רוסי. נאמר, כי התנגדו לגרמנים שבאו לקחתם לעבודת-כפייה, ועל-כן נענשו על-ידי הגסטאפו בעבודה זו במצודה; ורופאה נוצרייה ממוצא פולני, שהיאשמה בקשר עם פארטיזאנים. בסך-הכל מנתה הפלוגה 72 איש⁸⁹. אחד מיהודי הגיטו ושבעה שבויי מלחמה נורו בנובמבר, ונשארו 64.

88. אשרי, עמ' 122—127.

89. פרטים אלה שאובים ממקורות שונים, ובעיקר מספרו של אגליניס ומזכרונותיו של מיכאל יצחקי (גלברטרונק). ראה גם קורגאנובאס, עמ' 77 ואילך.

פרק ו: הבריחה ממצודת המוות

תהליך העבודה תוכנן ואורגן לפי מיטב השיטתיות הנאצית, כפי שמתאר זאת אחד האסירים⁹⁰ :

... כמאתיים מטר מן המצודה, בצד ימין, היו הבורות שנקברו בהם יהודי קובנא וכן יהודים מחו"ל: יהודי צ'כיה — מפראג וערים אחרות, יהודי גרמניה — ממינכן, מפראנקפורט על-נהר מיין, מדיטלדורף, מדרזדן, מקלן, וכן יהודים רבים מווינא. הבורות נתמשכו במורד ההר. בורות גדולים היו 14 ומלבדם — הרבה קברי-המונים קטנים יותר. כל בור גודלו כגודל רחוב — מ-100 עד 120 מטר אורכו, 4 מטר עומקו ו-3 מטר רוחבו.

המהנדס ואסילנקו⁹¹ נהג בדחפור הגדול... הדחפור היה מסיר שכבת אדמה של חצי מטר — כמעט עד לחללים... גם קרה שהדחפור היה מעלה גוויות וקורע מהן אברים... כאן היתה קבוצה שניקתה במעדרים [את העפר] מעל הגוויות, כדי שאפשר יהיה להעלותן. החללים שכבו בבורות ערימות-ערימות — גברים נשים וילדים רכים... יהודי ליטא שכבו ערומים, מקצתם בלבנים וכמה גברים במכנסיים וכולם יחפים. יהודי חוץ-לארץ שכבו בעולי נעליים ומכנסיים, ורוב הנשים בבגדיהן. היה זה משום כך, שבזמן ההרג נעשו מצד יהודי חו"ל מעשי-התנגדות מסוימים. בפניהם של החללים עמדה העווית שבה יצאה נשמתם: פנים מלאי אימה, הפיות פעורים, כאילו זועקים מתוך מחנק. הפנים שחורים כפתם. ארשת הפנים האיומה העידה... שבין אלפי הקדושים שבבורות היו רק מעטים שנהרגו מן היריות — רובם נקברו חיים...

42 יהודים כבולים בשרשראות... חולקו לקבוצות קטנות, שכל אחת מהן מילאה תפקיד אחר: ה"מושים" ("ציער") — אלה היו 8 אסירים שעבדו ב-4 זוים גדולים — מוטות-ברזל ארוכים, שבקצה האחד היו בהם שתי ידיעות ובקצה השני זו עקום... ה"מושים" היו תוקעים את הזוים בגוויות ומושכים. בגוויות שלא זזו, נקרעו אברים — ידיים, רגליים, ראשים. את הגוויות השלמות היו מעלים במדרגות שנחפרו במיוחד בדפנות הבור. בפנית הבור שפונתה היו ה"מושים" מלקטים את האברים הבודדים. כך נערמה ערימה של אברים שונים, ביניהם רגלי ילדים נעולות נעליים חמות...

90. זכרונות גמפל, כנ"ל, עמ' 20.

91. קוליה ואסילנקו, שבוי יהודי רוסי (שמו האמיתי ישראל וסלניצקי), סרן בצבא הסובייטי, כבן 36—38; נולד למשפחה לאומית-מסורתית בכפר היהודי "שדה מנוחה", בפלך חרסון שבאוקראינה. לפני המלחמה היה מהנדס-מכרות, ובתחילתה השתתף בבניית ביצורים בסוואסטופול. גשבה בחזית בילורוסיה והצליח להסתיר את מוצאו היהודי עד אוקטובר 1943. אז נמסר בידי הגסטאפו וצורף לקבוצת שורפי הגוויות.

חלק שני: התעוררות

על ה"מושלים" הוטלה גם עבודה נוספת: איסוף חפצי הערך. אצל יהודי חו"ל, ששכבו לבושים, היו ה"מושלים" בודקים את הכיסים, וכן מקומות ששם יכלו להסתיר חפצי־ערך. ליהודי קובנא ששכבו ערומים, היו פותחים את הפיות ועוקרים מהם את שיני הזהב. עם שובם למצודה אחרי העבודה היה עליהם למסור את חפצי־הערך לגרמנים...

משהועלו הגויות והונחו על פי הבור, התחילה מלאכתם של ה"סב־לים". הללו היו מצוידים באלונקות. הם נטלו את הגויות בידיהם ושמו אותן על האלונקות — 2 גויות על אלונקה. הביאו אותן למדורה והשליכון על הארץ. ליד המדורה עבדו 2 אנשים... השניים שעבדו כאן, היו שמים שכבת עצים, 4 על 5 מטר. מסביב למרובע היו חופרים תעלות צרות, שלתוכן נזל השומן של הגויות. על שכבת העצים היו שמים 75 גויות... עתה עלה על הערימה אחד העובדים וצינור בידו ושפך על הגויות נפט בכמויות גדולות. שכבת הגויות כוסתה בשכבת עצים, ועליה הושמה שוב שכבת גויות. בסך־הכל הונחו 4 שכבות כאלה. בכל אחת 75 גויות, ביחד — 300 גויות בכל מדורה. תחילה היו מדליקים את המדורה באופן פשוט, בבנוזין. מאוחר יותר, בחודש דצמבר, הביאו הגרמנים למטרה זו פצצות מיוחדות: "פצצות טרמיט". היה זה בקבוק חומר־נפץ ובו פתיל. היו שמים אותו מתחת לגויות ומדליקים את הפתיל. כשהתפוצצה הפצצה יצאה להבה, שחומה הגיע ל־2000 מעלות, ובן רגע עמדה כל הערימה בלהבות. כל מדורה בערה 24 שעות. במשך הזמן היתה ערימת הגויות הבוהרת מתפוררת קצת, אז היו מתקנים את המדורה, משליכים אל מרכזה אברים וכו'. את השומן שנזל בתעלה, היו שופכים בחזרה אל המדורה שיישרף. ליד המדורה עמד השבוי הרוסי נימינוב⁹²... הוא החזיק פנקס ביד והיה רושם כמה גויות נשרפו. הגרמנים כינוהו 'בראנדמייסטר' [רב השורפים]. אף האברים הבודדים שנלקטו בבורות, היו משליכים על המדורה. פקודה מיוחדת קיבל ה־בראנדמייסטר מן ה־שטורם־פירר לרשום כל ראש בודד כגוייה...

כשהכל נשרף... לא נשארה אלא ערימה של עצמות שרופות. בעצמות אלה היה מטפל אדם אחד... היה לו פח גדול־מידות. הוא היה כותש ושחק את העצמות עד דק וזורה את ה"קמת" לכל רוח, או מערבבו עם האדמה, כדי שלא יישאר זכר...

כך בוצעה עבודת התופת של טשטוש עקבות הפשעים. שני דברים היו בראש דאגתם של הגרמנים האחראים לעבודה זו במצודה: (א) שדבר העבודה

92. מיכאל נימינוב, אדם כבן שישים. נאמר עליו, שהיה גנראל־מאיוור בשירות הרפואי של הצבא האדום. סיפר לאנשי הגיטו, שהשתייך בנעוריו לתנועה הציונית. התעניין גם עכשיו בכפרות העברית.

פרק ו: הבריחה ממצודת המוות

כולה לעולם לא ייודע לאיש מבחוץ; (ב) שקצב העבודה וממדי ה"תפוקה" יתאימו לדרישות של הממונים עליהם. דברים אלה קבעו את המשטר במצודה ואת היחס אל האסירים. לשם המטרה הראשונה הוטל איפול חמור כלפי-חוץ על הנעשה במצודה. מסביב לשטח העבודה, בקוטר ניכר, ניתלו שלטי-אזהרה, שמי שיתקרב למצודה יירה במקום. וכדי שגם מרחוק אי אפשר יהיה לראות מאומה, נמתחו סביב כל השטח יריעות-בד רחבות. אך העיקר היה, שלעולם לא ייצא איש מן האסירים ממקום זה. דבר זה היה ברור לחלוטין לגרמנים ולאסירים כאחד. לכך היו מכוונים סדרי השמירה. מבחינה זו שונה היה מצבם של האסירים בהימצאם בתוך המצודה, מאשר בהימצאם מחוצה לה. ליד הבורות. בתוך המצודה היה המשטר "ליבראלי" יותר. הגרמנים כנראה סמכו במידה ניכרת על המצודה וראו בה בית-סוהר ממדרגה ראשונה. ואכן עשו המבנים רושם שאין אדם יכול להימלט מהם: המצודה היתה כרויה בתוך הר גבוה, ועל הקיר היחיד שהיה גלוי לעין חלשה מכל הצדדים מערכת של מוצבי משמרות, שהופקדו כנראה בידי אנשי אַסְ-אַס מנוסים ומהימנים. היו בה מיתקני-עזר שונים, כגון סדנאות לתיקון מכשירי-העבודה, מחסנים, מטבח וכד'. לאסירים שעבדו במקומות אלה ניתן, לפי טבע הדברים, חופש תנועה מסוים, וההשגחה עליהם לא יכלה להיות קפדנית ביותר. גם אלה שעבדו בחוץ נהנו משמץ של חופש תנועה בשעות שלאחר העבודה, כשנמצאו בתוך המצודה. עד 8 בערב, ולפי כמה עדויות אפילו עד 9 בערב⁹³, הורשו להסתובב בפרוזדור, להיכנס לתאים לאלהם ולשוחח איש עם רעהו ואף לשיר. ההשגחה עליהם מצד הסוהרים היתה בשעות אלה, כנראה, רופפת למדי. ב-8 (או ב-9) היו באים לפרוזדור שני אנשי אַסְ-אַס כדי להכניס את האסירים לתאיהם, למנותם ולסגור את הדלתות. בשעת מעשה היה אחד מהם עומד ליד דלת התא, השני היה נכנס לתוכו וסופר שם כמה וכמה פעמים את האסירים. התאים היו גדולים. קיר התא הפונה אל הפרוזדור היה עשוי מוטות-ברזל, ומן הפרוזדור אפשר היה תמיד לראות מה נעשה בפנים התא. בכל תא שוכנו 8–10 אנשים, ולעתים אף יותר מזה.

לעומת זה הוטלה שמירה קפדנית ביותר על האסירים שעבדו בחוץ. לפני יציאתם לעבודה היו כובלים את רגליהם בשרשראות. בימים הראשונים היו קושרים אותם שניים יחד, ולאחר זמן—אחד אחד (זה כבר היה סימן ל"ליבראליזאציה"). בדרך למקום העבודה ובזמן העבודה עצמה היו מוקפים אנשי אַסְ-אַס, מזוינים במקלעים ובתת-מקלעים, שלא גרעו מהם עין כל היום, והיו סופרים אותם וחוזרים וסופרים פעמים-אין-סוף. האיומים, העלבונות והמכות שהומטרו מדי פעם על האסירים, נתכוונו אף הם לשבור את רוחם ולהוציא מלבם כל רעיון של בריחה או התנגדות.

93. עדות יצחקי (גלבטרונק), עמ' 20 (תקליט א4).

חלק שני: התעוררות

אשר להבטחת "תפוקה" גאותה, נקטו הגרמנים, מלבד השיטה הרגילה של הכאות ונגישות, גם אמצעים פסיכולוגיים. קודם כל ניסו להסתיר מן האסירים את האמת על אופיים של קברות ההמונים. עם כל הגיחוך שבדבר, לא פסקו אנשי המשטרה וכן אורחים רמי-מעלה (גנראלים של אס-אס, ראשי הגס-טאפו), שהיו פוקדים את ה"מפעל" לפרקים, מלטעון, כי החללים שבבורות הם חללי המשטר הקומוניסטי⁹⁴. הם גם הבטיחו בכל הזדמנות לאסירים, כי אם יעשו את עבודתם באמונה, לא יאונה להם כל רע, אלא יועברו למקומות עבודה דומים אחרים, ולבסוף אף יזכו לשחרור.

והרי תיאור הדברים בעדותו של אחד האסירים על יומו הראשון במצודה⁹⁵:
 ... דרך צריף קטן הכניסו אותנו לתוך החצר. הסתדרנו בטור אחד ... היום 19 בנובמבר, יום מעונן, מטפטף גשם דק וקר אחרי השלג. רושם מדכא עושים עלינו 2 יהודי הגיטו, העומדים בחצר מכורבלים בבלואי-סחבות ומנסרים עצים. הם מושכים את המשור כמתים חיים. לאפינו חודר הריח האיום, ריח של גופות נשרפות ... חומת המצודה וסורג-הברזל העבה על חלונותיה ודלתות הברזל הכבדים מטילים אימה ... יצא גרמני גוף במדי אס-אס, תת-מקלע רוסי על תזוהו ופניו הרצחניים אדומים משכרות. בצעקות פרא ... ציווה עלינו להריק את כיסינו ... הוא חיפש אצלנו אולרים, סכיני-גילוח, מספריים, ובכלל — חפצים קשים. שאר הדברים כמו תצלומים, מכתבים וכדומה לא עניינו אותה, שהרי כאן התחנה האחרונה — תחנת המוות. הטקס נסתיים והוא הניח לנו להיכנס ... לא עברו 15 דקות ונכנס גרמני. הוא ציווה עלינו לצאת לחצר. זהו הפוליצי-מייסטר. כפי שנודע לנו אחר-כך, היה במשך 30 שנה שוטר בווינא. עתה הוא בן 55. גבה-קומה, בעל פנים חיוורים ועניים רצחניות, תליין אמיתי וסאדיסט ... הוא העמידנו בשורה אחת והשמיע באוזנינו נאום:

"כאן היה בית-קברות שהשאירו הרוסים. הם רצחו כאן אוכלוסים אזרחים, ליטאים, גרמנים מזרחיים, וכן מבני עמכם. מזה נתקלקלו המים בסביבה. כדי למנוע מגפות, הכרח לחסל זאת. הגויות יוצאו מן האדמה ויישרפו. לכם לא יאונה כל רע ... העיקר — כאן צריך לעבוד. אם תעבדו היטב — לא אקמץ; תקבלו אוכל טוב. אני עוד אשפר את האוכל, תקבלו גם סיגריות ואפילו יי"ש. וכאשר תסיימו את העבודה, תקבלו פרס מיוחד ותחזרו לגיטו. ואם לא תרצו לעבוד ופריזון עבודתכם יהיה נמוך — תרגישו את נחת זרועי. ועתה — הוא אומר אלינו — הנועלים מגפיים, התקדמו צעד אחד!" אני ועוד כמה

94. על נושא זה ראה דו-שיח משוחזר בין זקיף אס-אס ובין ישראל גיטלין (אגליניס, עמ' 52).

95. זכרונות גמפל, כנ"ל, עמ' 11.

פרק ו: הבריחה ממצודת המוות

חברים יצאנו מן השורה. הוא הכניסנו לצריף קטן מול שער המצודה, ונתן לכל אחד זוג נעלי-עץ. את המגפיים הורשינו לשמור בתא. הפוליצי-מייסטר קרא: "שאכוב!" הופיע יהודי גבה-קומה, שחור ומשופם. הוא החזיק ארגז-עץ תחת בית שחיו... הארגז היה מלא שרשרות... הפוליצי-מייסטר נתן לי אות להעמיד רגל על הארגז הפתוח. שאכוב נטל קצה אחד של השרשרת, הקיף בה את רגלי והידק אותה בזריזות על-ידי טבעת כבודה. אותו הדבר עשה ברגלי השנייה. הדבר ארך כמה שניות, ואני עומד כבול בשרשראות... וכבר אנו מוקפים אנשי אס-אס מזוינים במקלע אחד ובתת-מקלעים... שער המצודה נפתח לפנינו. יכולנו לפסוע פסיעות קצרות בלבד... עברנו את השער בטור אחד, זה אחר זה. מעבר לשער ספרו אותנו שוב... נגררנו למקום העבודה במרחק של 200 מטר מן המצודה, אך לנו קשה היה מאוד לעבור מרחק זה. האדמה אדמת-חומר רטובה, הבוץ מגיע עד לקרסולים. מאבדים את נעלי-העץ בתוך הטיט. השרשראות נגררות על האדמה. אנו מועדים תכופות ונופלים. הגענו סוף סוף למקום העבודה. הרושם הראשון היה, כאילו נקלענו לתוך הגיהנום. בור אחד כבר היה ריק ועלינו היה למלאו עפר. לפני עינינו עברו הסבלים עם האלונקות ונשאו את הגוויות למדורה. מעבר לערימת החול יכולנו לראות את הדחפור הגדול, שפתח אותה שעה בור חדש... עבדנו עד 4 אחרי הצהרים. לשמע השריקה היה על כל פלוגת עבודה — קרוב לארבעים איש — להסתדר בשתי שורות עור-פיות. מוקפים על-ידי השומרים והמקלען, נספרנו שוב 4—5 פעמים. לא גרעו עין מאתנו. כך חזרנו אל המצודה בפסיעות קטנות בתוך הטיט. עם כניסתנו פנימה הורידו מאתנו את השרשראות. רגלינו שתחו דם ונדף מהן ריח איום...

דברי הפוליצי-מייסטר על תנאי הקיום ה"טובים" לא היו מן השפה ולחוץ. חיש מהר נוכחו האסירים לדעת, כי האוכל משתפר והולך. לפרקים חולקו ביניהם צורכי-עישון ומשקאות חריפים. נתנו להם שמיכות וכרים⁹⁶, הרשו להם ליטול מן הבורות נעליים ובגדים, שעדיין היו ראויים לשימוש, וכן עודדום ל"התבדר" עם הנערות היהודיות שהובאו מן הגיטו.

האסירים — כיצד הגיבו הם על כל אלה? קשה להעלות על הדעת במצב מעין זה תגובה אחרת מדיכאון וייאוש. בעדויותיהם של האסירים מתואר ייאוש זה ושאת-הנפש, שעבודה זו מילאה את לבותיהם, לא כלפי נוגשיהם

96. יש סברה שדברים אלה סופקו במיוחד מן הגיטו. אחרים אומרים, כי היו אלה מחפציהם של יהודי חו"ל, שהובאו לכאן על מיטלטליהם (עדות מ' יצחקי (גלבטרונק), עמ' 20, תקליט 4א).

חלק שני: התעוררות

בלבד, אלא כלפי עצמם, כלפי עיניהם הרואות זאת, ידיהם הנשמעות להם ועושות את התועבה ורגליהם הדורכות על גופות קרוביהם:

... עד יומי האחרון לא תישכח מלבי הרגשתי הנוראה באותה שעה, כשעמדתי על גופותיהם של הקדושים. דמעות הציפו את עיניי, ואני שכחתי את כל מאודי, שכחתי שאני עומד כבול בשרשראות ורוצחים מסביבי. פתאום הרגשתי דקירה חדה בגבי, וכשהפניתי ראשי, צווח עליי איש אֶס־אֶס, מדוע איני מתחיל לעבוד... ב־12 בצהריים ציוו עלינו לעלות מן הבורות לארוחת־צהריים. את האוכל הביאו למדורה ששם נשרפו הגוויות. אנו, שזה מקרוב הגענו לכאן, לא יכולנו לאכול, אף־על־פי שהורעבנו זמן רב כל־כך. איום היה לראות את הגרמנים מכריחים אסירים לשתות את התה מגולגלותיהם של החללים... אמרתי אז למשה זימלוויץ, שבהזדמנות ראשונה אאבד את עצמי לדעת...⁹⁷

ניתן לשער, כי הוא לא היה היחיד בתגובתו זו. ברם, זו היתה תגובה ראשונה. האסירים נשארו בתוך הגיהנום, "הסתגלו" והמשיכו לחיות. לא ידוע לנו על שום ניסיון של התאבדות בתקופת עבודתה של פלוגה זו. נוכל לחלק את פלוגת האסירים, מבחינת תגובותיהם, לשלוש קבוצות: עשרים־וארבעת השבויים הסובייטיים, מזה, ארבעה־עשר הלוחמים מן הגיטו מזה, ושאר כל האסירים מזה. מידת ה"הסתגלות" הגדולה ביותר נמצאה אצל השבויים. הישיבה הממושכת במצודה, כשהם מבודדים ומנותקים לחלוטין מן העולם החיצוני, ההשתתפות מאונס ב־אקציות עצמן, התלאות והנגישות האיומות, שכתוצאה מהן היו נופלים לעיניהם ממש מאות מחבריהם לגורל, הרעב והמחלות — כל אלה הספיקו להביאם לידי אפאטיה גמורה ולעשותם מסוגלים להגיב בהרגשת רווחה על השינוי לטובה מבחינת תנאי הקיום, שחל עם התחלת ביעור הקברות במקום. "מעולם לא אכלנו כל כך טוב במצודה" — דברים אלה נשמעו לא פעם מפי השבויים. הרי כאן מין שביעות־רצון של אנשים שכבר הוצאו לגמרי ממעגל החיים. מכלל זה יצאו שניים מבין האסירים: "סאשא הבריגאדיר"⁹⁸ והקאפיטאן ואסילֶנְקוֹ הנזכר למעלה. הראשון זכה למעמד מיוחד מפאת האמון שרחשו לו הגרמנים. היה לו חופש תנועה בתוך המצודה, ואף מחוצה לה, וחי בתנאים טובים יותר משאר האסירים. מצב זה עשוי היה להביאו להשתעבדות־יתר לגרמנים, אך מצד

97. זכרונות יצחקי (גלבטרונק), 2, עמ' 1.

98. אלכסנדר כילובסקי, מהנדס ממוסקווא, ממשפחה יהודית מתבוללת, לא הבין יידיש. הגרמנים נתנו בו אמון ומינורו מעין מפקח על שאר האסירים; היה בהתחלה היחידי שהסתובב בשטח קברות ההמונים (שהיה מחוץ למצודה) בלי שרשראות על רגליו.

פרק ו: הבריחה ממצודת המוות

שני גם הניח לו עצמאות בשיפוט ובמעשים. השני הגיע למצודה זה מקרוב והיה עדיין במלוא כושרו הפיסי, ומכוח אופיו לא נכנע על נקלה לגורל. שניים אלה גם מילאו תפקיד חשוב בהתפתחויות שחלו לאחר־מכן, אף כי קשה לדעת מה היתה תגובתם, אילו היתה פלוגת שורפי הגוויות מורכבת משבויים סובייטיים בלבד. ביחסים עם שאר האסירים היו השבויים קבוצה מלוכדת מבפנים ויציבה בתגובותיה.

לעומתם הקבוצה השלישית, קבוצת "שאר האסירים", שבה היו כמה לא־יהודים, הרי פרט לעצם העבודה המתועבת והסיוט שבה, לא קשר אותם כלום זה עם זה ועם שאר האסירים. הרב ר' איש היער" חיפשו מפלט מן המציאות האיומה בתפילות ובדברי־ידוי בלתי פוסקים; יהודי הגיטו, שהובאו ישר מן ה"בריגאדה" לכאן — כביכול ללא עילה מיוחדת — האמינו כל הזמן, שמוסדות הגיטו משתדלים למענם אצל הגרמנים, ושכסופו של דבר תתברר "אי־ההבנה", או שראשי הגסטאפו ישתכנעו, שמקומם בגיטו ולא פה, במצודה התשיעית. "הרי אין אנחנו פארטיזאנים" — טענו הללו ללא הרף. ייתכן שאשליה זו בדבר ההבדל ביניהם ובין השאר, והתקווה האבסורד־דית שהגרמנים "יתקנו את טעותם", הקלו על אנשים אלה את הסבל האיום, הנפשי והפיסי כאחד, שהיה כאן מנת חלקם. אך תקוות־שווא אלה הרתיעו אותם מכל מחשבה על פעולה יזומה להיחלץ מן התופת. יתר־על־כן, נטייתם להדגיש את ההבדל ביניהם לבין ה"פארטיזאנים", כלומר אותם יהודים שנקלעו לכאן בנסותם להצטרף לתנועה הפארטיזאנית, עשתה אותם לשותפים בלתי נוחים מאוד לגבי כל פעולה יזומה. מבחינה זו היו היחסים בין ה"פארטיזאנים" מן הגיטו לבין היהודים־סתם מן הגיטו בבואה נאמנה ליהסים ששררו בגיטו עצמו בין תנועת המחתרת ובין חלק גדול של תושבי הגיטו.

אשר לעמדתם של הלוחמים, אין אנו יודעים אם תגובתם היתה אחידה בכל המובנים. קרוב לוודאי שגם כאן היו הבדלים של הרגשה והתנהגות. אך בכל העדויות המתייחסות לפרשה זו בולט דבר אחד: אי־השלמה עם הגורל למן הרגע הראשון. לבחורים אלה היה ברור, שביסודו של דבר, לא נשתנה כאן כלום ושעליהם להמשיך בדרך הלחימה.

וכך כותב אחד מהם בזכרונותיו:

... אמרתי אז למשה זימלוויץ, כי בהזדמנות ראשונה אאבד את עצמי לדעת... משה שהיה תמיד מלא מרץ, לא התייאש גם עכשיו והוא אמר לי: "מכאן נוכל לברוח!" אני בטוח שהוא עצמו לא האמין בכך, אבל המלים האלה נחרתו עמוק בזכרוני, ואני מאמין שהודות לו ועוד אחרים ניצלנו... מה חשב כל אחד על קצו, נזכיר את העובדה, שבמצודה נתקבל כהימנון לפני השינה השיר הרוסי: "איש לא יבוא לקברי, אבל עם בוא האביב תבקרני ציפור ותשיר לי שיר". אבל לא, לא רצינו ליהרג כפי שנהרגו אחינו! להתנגד ולהיאבק! לנקום!

חלק שני: התעוררות

להשתחרר! אבל איך מגשימים זאת? מוחו של כל אחד מאתנו יגע. מוכרחים לעשות משהו!...⁹⁹.

זאת היתה קבוצה שאנחנו היינו בה יחד, באנו ביחד והרגשנו את עצמנו טוב ביחד. כל השיחות היו בינינו לבין עצמנו. לא היה לנו בתחילה שום קשר עם הרוסים. אחרי שהגיעו אבא דיסקאנט ויתר החברה, אז נעשה קצת יותר שמח בלב. ראינו שאנו מתחילים להיות פה כוח בתוך המצודה התשיעית, ואפשר לחשוב על דברים רציניים¹⁰⁰. וכך התגבשה והלכה תוכנית הבריחה מן המצודה. אין הסכמה מלאה בין העדים, מי היה הראשון שיזם את התוכנית ואת הקמת הארגון לביצועה. מה שברור הוא, שעל התוכנית עברו גלגולים שונים עד לביצועה המוצלח. התוכנית המוקדמת ביותר פשוטה היתה. "מן הרגע הראשון — כותב פייטלסון במכתבו — שוחחנו בינינו: אני, משה זימלוויץ' ושימקה אידלסון מציעים להישאר אחרי העבודה בחצר, לטפס על החומה שגובהה 6 מטר ולברוח". גירסה אחרת של תוכנית זו מוזכרת בעדותו של גלבטרונוק: "אלתר פייטלסון הציע פעם הצעה, שנסתלק בשעה שמחזירים אותנו מן העבודה, פשוט נברח; במי שיירו — יירו, ומי שיצליח לברוח — יברח. אמנם הלכנו בשרשראות, אבל סידרנו כך, שאם יהיה נחוץ אפשר יהיה להסיר אותן"¹⁰¹. תוכנית זו נעזבה עד מהרה.

התוכנית השנייה היתה שקולה יותר, אך גם נועזת יותר — תוכנית טיפוסית של אסירים המבקשים להשתחרר מן הכלא. לפי תוכנית זו יתנפלו האסירים על שני אנשי ה־אס־אס, שהיו נכנסים לפרוזדור בערב, יהרגום, ובנשק שלהם יהרגו את שאר השומרים ויפרצו את שערי המצודה.

... אז נולד בנו רעיון וגיבשנו תוכנית לפעול נגד השמירה ולהתקיף אותה. זה שהביא את הרעיון ועיבד את התוכנית היה אבא דיסקאנט. הרעיון היה להתקיף את אלה הבאים לסגור אותנו בלילה, לעשות זאת בזמן המיסדר, כשאחד השומרים הגרמנים עומד ליד הדלת והשני נמצא בתוך התא וסופר את האנשים. תכננו כי ליד הדלת יעמוד יהודי ובידו מקל כבד. ברגע המתאים הוא יהלום על ראשו של הגרמני; באותו רגע נתנפל על השני ונחסל גם אותו. אז נפרוץ אל חדר השומרים, נתפוס שם את הנשק ונסתער על הבית שליד המצודה, שגרו בו שאר אנשי ה־אס־אס, נשמיד הכול ונברח ליערות. כבר היינו בטוחים בנצחוננו¹⁰².

99. זכרונות יצחקי (גלבטרונוק), שם, עמ' 2, 6. השווה גם א' פייטלסון, מכתב 11: "מן היום הראשון במצודה החלטנו לברוח משם".

100. עדות מ' יצחקי (גלבטרונוק), עמ' 19—20 (תקליט א4).

101. שם, עמ' 23; פייטלסון, מכתב 11.

102. עדות מ' יצחקי (גלבטרונוק), עמ' 20.

פרק ו: הבריחה ממצודת המוות

נוסח אחר של אותה התוכנית¹⁰³ :

...ועתה על תוכנית הבריחה: תוכניתנו הראשונה היתה להתנפל על שני הגרמנים הבאים אלינו ב־8 בערב, לחסלם וללבוש את מדיהם, להתנפל על צריף השמירה שלפני המצודה ולברוח במכונית־המשא, הנשארת כל לילה לפני המצודה. כבר ידענו את כל הפרטים — כמה שומרים נשארים בלילה, כמה נשק יש להם וכו'. גם קבענו 4 אנשים שיתנפלו על השומרים: שימקה אידלסון, אני ועוד שני אנשים משלנו. אחרי ששקלנו את התוכנית ראינו שאינה בת־ביצוע... שתי התוכניות הראשונות נפסלו על־ידי הלוחמים עצמם. התועלת שיצאה מעיבוד התוכניות ומניתוחן היתה בעיקר בכך, שהדבר הביא לליכודם מחדש של הלוחמים ולגיבוש הקשר המעשי והתכליתי ביניהם. פסילת תוכניות אלה נבעה לא רק מטעמים מעשיים, אלא גם מרגש האחריות הציבורית¹⁰⁴. הללו היו בעצם אינדיווידואליות. עתה נתברר, כי אין הצדקה ואין גם סיכויי הצלחה לתוכנית שלא תקיף את כל האסירים, או את רוב רובם. אמנם על דרך זו נערמו קשיים. לגבי יהודי הגיטו היה חשש רציני, שבמקרה של כישלון כלשהו עלולים הם להיכנע על נקלה לגרמנים ולבגוד. אף ההתקשרות עם היהודים הרוסים לא היתה קלה. עם הרוסים ה"פשוטים" כמעט לא באו הלוחמים במגע כלל, ואילו סאשא הבריגאדיר היה מקורב לגרמנים מכדי שאפשר היה לתת בו אמון ללא היסוסים. השבויים הראשונים שהתקשרו עמם היו, כנראה, מאיור נימינוב ורואסילנקו. בעדויות נאמר עליהם פעמים רבות, שהם השתדלו להתקרב אל יהודי הגיטו, ביקשו שיספרו להם על חיי היהודים מלפני המלחמה וגילו ידיעה בתולדות ישראל. הודות ליחסי ידידות אלה יכלו השניים לשמש מתווכים בין שתי הקבוצות. מעדותו של גלבטרונק מסתבר, שהקשר נקשר באורח כזה: בדיונים על התוכנית השנייה שותפו שלושת האחים הרוסים־ליטאים, שישבו עם גלבטרונק בתא אחד. אחד מהם גילה את הסוד לבריגאדיר. "הלה הסביר לנו, עד כמה אנו ילדים עוד. ראשית לא יעלה בידינו לחסל את כל הגרמנים בשקט. ושנית — מה יהיה על שאר האסירים? כלום ישתקו בראותם שיש התקוממות והם נשארים תחת מנעול ובריח? לא! לצאת מכאן מוכרחים כולם, ולא על־ידי שפיכת דמים, משום שלכך אנו תלשים מדי...".¹⁰⁴א.

יהיו אשר יהיו נסיבות ההתקרבות בין שתי הקבוצות — עובדה היא שקם הדבר. משני הצדדים הוסכם להקים ועד משותף לארגון הבריחה של כל פלוגת שורפי הגוויות. אשר להרכבו של הוועד — שוב יש סתירות בין המקור

103. ב' גמפל, מכתב 1, עמ' 2.

104. א' פייטלסון, מכתב 11.

104א. זכרונות יצחקי (גלבטרונק), 2, עמ' 6.

חלק שני: התעוררות

רות. פייטלסון טוען, כי הוא עסק בארגון הוועד, ונכללו בו 2 נציגים מכל תא: פייטלסון, זימלוויץ, פרידמאן, וסלניצקי (ואסילנקו) "ועוד שני שבויים שאת שמותיהם איני זוכר". בזכרונותיו של גלבטרונוק (עמ' 6) נאמר, כי תחילה הוטל על שני אנשים בלבד לעבד תוכנית משותפת: אבא דיסקאנט מטעם הלוחמים מן הגיטו וסאשא הבריגאדיר¹⁰⁵. כעבור ימים אחדים נתקיימה פגישה בחוג רחב יותר, שהשתתפו בה מלבד השניים הנ"ל, מישקה אַסטיס¹⁰⁶ וואסילנקו מצד השבויים, ומשה זימלוויץ, פנחס קראקינובסקי, אלתר פייטל-סון וגלבטרונוק — מצד לוחמי הגיטו.

מלבד ההבדל שבין שתי הגירסאות בנוגע למשתתפים, יש כאן הבדל חשוב בנוגע לעיקרון שלפיו הורכב הוועד. לפי פייטלסון היה זה עקרון ייצוג התאים, והוועד היה פתוח גם לפני אלה, שלא היו מ"יוצאי אוגוסטובה" (פרידמאן לא היה מהם). לעומת זה מדגיש גלבטרונוק, כי לוועד נכנסו מצד יהודי הגיטו אך ורק אנשי "החברה שלנו", כלומר "משתתפי מסע אוגוסטובה", וכי אנשי הוועד נזהרו מאוד במשך זמן ממושך למדי שלא לגלות את סוד הקשר לאסירים שמחוץ לחוג מצומצם, אף כי ידעו שעתיד הסוד להתגלות לכולם בסמוך לביצוע הבריתה עצמה.

הוועד עיבד תוכנית בריחה חדשה, שעיקרה כריית מנהרה מתחת לחומת המצודה. התוכנית הוצעה — לפי עדותו של פייטלסון — על-ידי השבויים שבוועד.

... למחרת [הישיבה] הכניסונו לתא קטן שממול בית-הכיסא. היתה שם ערימה של מדים גרמניים בלים. אחרי שפיזרנו את הערימה, בחרנו מקום שבו נתחיל לחפור. היתה זו באר ישנה בפינת התא. על-ידי כריית מנהרה משם היינו יכולים לצאת אל מעבר לגדר שמסביב למצודה. הטלנו על שימקה אידלסון את עבודת החפירה. את האדמה היינו מוציאים בכיסינו. מחשש עינם הבוחנת של הגרמנים התחלנו לאחר-מכן לשפוך את האדמה לבאר אחרת שהיתה בפרוודור. ביום השלישי נאלצנו לוותר על התוכנית, משום שנתקלנו באבנים גדולות של יסודות הבניין¹⁰⁷.

כשלו תוכנית המנהרה לא ריפה את ידי הקושרים. העיקר היה שעלה

105. לפי גירסת אגליניס (עמ' 61—65) לא היה סאשא הבריגאדיר בין יוזמי הקשר אלא הצטרף אליו לאחר-מכן.

106. יהודי מאודיסה, שכינוהו "ברודיאגא" (שוטטן). סיפר בעצמו שהוא בן העולם התחתון: "אבי היה גנב, אמי היתה גנבת ואף אני גנב הייתי". את רוב שנותיו בילה בבית-הסוהר; היה קצין בחיל-הים. במצודה היה חביב על כל הבריות, והיה מעודד את האסירים ברגעיהם הקשים ביותר. היה מומחה לכל מקצוע.

107. א' פייטלסון, מכתב 11; השווה זכרונות יצחקי (גלבטרונוק), 2, עמ' 6; אגליניס, עמ' 61.

פרק ו: הבריחה ממצודת המוות

בידם לשמור הכול בסוד, ואיש מן הסביבה — לא שאר האסירים ולא הגרמנים — לא הרגישו בעבודתם הקדחתנית מתחת לאדמה. לשם ביטחון כיסו בעפר את כברת המנהרה שנחפרה והמשיכו בחיפושיהם אחרי מוצא.

כעבור ימים מספר נולדה תוכנית שלישית. הפעם הוצעה התוכנית על-ידי סאשא הבריגאדיר, שרכש לו במשך שנות שהותו במקום התמצאות מופלגת במבוכי המצודה. הוא גילה, שבסוף הפרוזדור של המצודה, בקומה השנייה על משטח מדרגות הברזל, יש דלת שעליה תלוי ארון. הדלת מוליכה לתא אפל, מחסן עזוב המלא סמרטוטים ואריגים משומשים. בתא זה עוד דלת מצופה ברזל. לא ידוע לו לאן מוליכה דלת זו¹⁰⁸.

הוועד החליט, כי ראוי לעשות כל מאמץ ולגלות לאן מוליכה דלת הברזל המיסתורית. סאשא הגה רעיון מקורי: הוא העיר לגרמנים, שצריך לנקות את חזית הבניין, ולכן יש לאסוף שיחים ולעשות מהם מטאטאים. הגרמנים הסכימו לכך, וסאשא הטיל את איסוף השיחים על האנשים שהובאו בסוד התוכנית. הללו פשטו במצודה וסיירו ביסודיות את כל השטח. נתברר שמאחרי אותה דלת ברזל מתפתל פרוזדור תת-קרקעי, היוצא לתוך שטח גלוי לעיני הזקיפים. אולם במרחק של כ־25 מטר ממנו יש מנהרה מלאה עצי הסקה. מעבר השני של המנהרה יש מדרון תלול, שאורכו כ־35—40 מטר והוא "שטח מת" לגבי הזקיפים. לרגלי המדרון עוברת החומה המקיפה את המצודה כולה, גובהה שישה מטרים. על פני החומה גדר תיל דוקרני.

לאחר שהיו בידי הוועד ידיעות אלה נקבעה תוכנית הפעולה: לפתוח את הדלת הראשונה המוליכה לתא האפל והסגורה במנעול, לקדוח חור בדלת המוליכה לפרוזדור התת-קרקעי, לסלק את עצי ההסקה מהמנהרה ולהכין סולם, כדי לעבור בו את החומה המקיפה את המצודה. היה ברור מלכתחילה, כי זו תוכנית נועזת וקשה לביצוע. היא דורשת תכנון מדוקדק, גיוס אנשים נוספים לביצוע ההכנות, השלטת משמעת ברזל בין הקושרים ופיקוח על האסירים שלא הובאו בסוד הקשר, ובייחוד על הבלתי-מהימנים. הוועד קבע את סדר הפעולות ואת חלוקת העבודה והוחל במרץ בהכנות.

המכשול הגדול ביותר היתה דלת הברזל שבמחסן העזוב. הוחלט לגסות לפרוץ בה פירצה למעבר אדם, על-ידי קדיחת חורים זה ליד זה במעגל בעל קוטר מתאים. עבודה זו קיבל על עצמו פנחס קראקינובסקי, שעבד במצודה כמסגר, ועזר לידו אלתר פייטלסון. שניהם היו נשאים בבניין, "ברשותו" של סאשא הבריגאדיר, כחולים. מכיוון שמותר היה לבריגאדיר להשאיר בבניין רק 2 חולים ליום, קרה לא פעם שחולים ממש נאלצו לצאת לעבודה, ובלבד שהשניים הנ"ל יוכלו להישאר. הדלת הראשונה נפתחה, כנראה, על-ידי מפתח מותאם. פייטלסון היה עומד לפניו בשמירה וקראקינובסקי היה עושה

108. אגליניס, עמ' 61—65.

חלק שני: התעוררות

את מלאכתו באין מפריע בתוך המחסן העזוב. הוא עבד לאור מנורת-בנוזין קטנה, שהותקנה במיוחד לצורך זה. בעזרת 3 מקדחים ישנים קטנים, ש"סחב" מן המסגרייה, הצליח לקדוח 314 חורים. הוא סיים את עבודתו בהצלחה שלושה ימים לפני "שעת האפס". אצבעותיו נשחקו עד העצם. בימים האחרונים עבד בידיים נפוחות (לאחר הבריחה מן המצודה חלה בהרעלת דם)¹⁰⁹.

עוד מכשול היו העצים שבמנהרה, אך מצאו תחבולה איך לסלקם. ה"בראנד" מייסטר" (נימינוב) ושאר עובדי המדורה, וכן עובדי המטבח, התחילו להתאונן באוזני הגרמנים, כי העצים המובאים מבחוץ רטובים ונדלקים בקושי. סאשא "מצא מוצא": הוא הציע להשתמש בעצים היבשים מן המנהרה. ה"פוליצי" מייסטר הסכים בתנאי, שהוצאת העצים מן המנהרה לא תגזול כוח עבודה. "שיעשו זאת אחר העבודה" – השיב סאשא, כביכול מתוך דאגה לענייני המפעל. ואמנם כעבור ימים אחדים, ב־24 בדצמבר, עמדה המנהרה ריקה לחלוטין. גלבטרונוק מספר בזכרונותיו¹¹⁰:

... אותו יום אחר העבודה ציוו עלינו להוציא את העצים. אנחנו, שידענו כי עם כל חתיכת עץ שאנו מוציאים מן המנהרה אנו מקרבים את החופש, עבדנו בכל כוחותינו. לעומת זאת התאוננו אחרים, שכבר אין להם כוח ואין הם מבינים מה החיפזון. בין כך ובין כך יגמלו לנו בשריפה... אנו שמענו את דבריהם הקשים של אחינו-לצרה ונאלצנו לשתוק...

הנפח רומאן שאכוב התאים מפתחות לדלתות כל התאים ואף שימן את מנעוליהן, כדי שפתיחת הדלתות בזמן הבריחה תיעשה בקלות ובלא רעש. בהכנת סולם, שבו עתידים היו הבורחים לעבור את החומה הגבוהה, עסק הנגר מנדל כאס (מ"יהודי הגיטו"). הוא התקין מקלות, שברגע האחרון אפשר יהיה לחברם בקרצי סדינים¹¹¹. הוכנה גם יריעה גדולה מסדינים לבנים, שעתידה היתה לשמש מעין "גדר נעה" להסוואה בשעת המעבר מן הפרוזדור למנהרה.

הוועד לא שכח גם להכין "מנות ברזל" בשביל הבורחים. בעזרתם של עובדי המטבח, עלה בידו לצבור מצרכי מזון, צידה-לדרך לכל האסירים. ההחלטה היתה שיברחו כולם בלי יוצא מן הכלל, ואם מישהו יהסס או יסרב להצטרף לבורחים, יכריחוהו לעשות זאת. לשם כך, ולצורך השמירה על המשמעת והענשת מפיריה, הוקמה יחידת ביטחון ובראשה מישקה "ברודיאגא", שהכול

109. קורגאנובאס, עמ' 112–113; וירשוליס, עמ' 154; אגליניס, עמ' 64–65; שטאראס, עמ' 92; א' פייטלסון, מכתב 12.

110. זכרונות יצחקי (גלבטרונוק), 2, עמ' 7.

111. א' פייטלסון, מכתב 15. לפי גירסה אחרת הותקן סולם על-ידי מישקא "הברודי-יאגא", קצין הצי לשעבר, מסדינים בלבד (זכרונות יצחקי (גלבטרונוק), 2, עמ' 8). הכוונה, כנראה, למיתקן נוסף.

פרק ו: הבריחה ממצודת המוות

פחדו מפניו. אנשי יחידה זו צוידו בסכינים, שנמצאו בכיסי ההרוגים. גם נבקטו דרכים להסחת דעת הגרמנים מן המתרחש. האסירים קיבלו הוראה לעשות מאמץ מיוחד ולהגביר את ה"תפוקה". הגרמנים לא הסתירו את שביעות רצונם מכך וציינו את פלוגת השורפים לשבח. בשעות שלאחר העבודה היו שרים בציבור ומעמידים פני עליזים, כדי להסוות על הפעולות החשאיות.

כ"שעת האפס" נקבע חג-המולד. הכוונה היתה לנצל את נסיבות החג: אנשי ה"אס-אס" בוודאי ישתו אותו ערב לשכרה ועירנותם תפחת. הוחלט שאת הדרך מן התאים ועד לתומה יעברו האסירים קבוצות-קבוצות — 10—12 איש — ובראש כל קבוצה יעמוד אחד מאנשי הוועד.

ביומיים האחרונים בדקו אנשי הוועד את התוכנית כולה. לפרטי-פרטים: ניסו את המפתחות המותאמים, את הסולם, עברו דרך החור בדלת-הברזל עבור ושוב פעמים אחדות, שיננו היטב זה לזה את כל הפרטים, כדי שהכל "ידפוק" בזמן הביצוע ולא יפסידו אף שנייה. הקושרים הבינו היטב, כי כל תנועה מיותרת בזמן הבריחה עלולה להכשיל הכול: אסור להשמיע הגה, יש לכבוש את ההתרגשות ולא לצעוד צעד בלי פקודה.

סוף-סוף הגיע יום 24 בדצמבר.

והרי תיאור הבריחה בפני אחד המשתתפים בה¹¹²:

... לפנות ערב השמיע לפנינו האופט-שטורם-פירר ראדיף גאום וציין, כי עשינו את עבודתנו עד היום כראוי. אל לנו לפחד, משום שעם סיום העבודה במקום זה יעבירו אותנו למקום אחר. יש מקומות רבים כאלה. הוא איחל לנו חג-מולד שמח וחילק לכולנו יי"ש. הוא הודיע, כי במשך שני ימי החג לא נעבוד כלל. אחד משלנו תרגם את דבריו לרוסית... אותו ערב הוחלט לספר לכולם, שמחר בלילה יתרחש הנס: אנו בורחים מן המצודה... למזלנו לא עבדו היום, ורק לעתים רחוקות נכנס אלינו איש אס-אס. שכן היו האנשים מתהלכים ובוכים משמחה כמו ילדים קטנים. האוכל כמעט שנשפך כולו החוצה. איש לא היה מסוגל לאכול. כל אחד התרחץ, כדי שריח המתים יתנדף מעט. כל אחד היה מאושר עד אין-גבול, ששוב יוכל להיות אדם חופשי. לכמה זמן? זה לא חשוב! כך, למשל, אמר המאיוור נימינוב, כי הוא יודע שבגילו אין לו די כוח להגיע רחוק. משום כך יחכה במקום אחד עד שיראה שגילו את עקבותיו, ואז יתלה את עצמו על עץ. והוא הוסיף: "אין גבול לאושרי שיש לי הזדמנות למות כאדם חופשי ובמו ידיי"...

באותו יום נתקשרו במצודה קבוצות של אנשים שהחליטו ללכת ביחד. רוב האנשים היו בדעה, שהמטרה צריכה להיות להגיע ליערות.

112. שם עמ' 7.

חלק שני: התעוררות

אולי נמצאים שם פארטיזאנים, ואז יהיה אפשר להילתם ברוצחים; הנוער הקובנאי, להוציא את משה זימלוויץ, החליטו לחזור לגיטו. היה ויכוח נרגש בין משה זימלוויץ ואבקה דיסקאנט¹¹³, שהיה דברה של קבוצה זו. דעתו של משה זימלוויץ היתה, שאין אנו צריכים לחזור לכלא מרצוננו הטוב. עלינו לנקום. כנגד זה טען אבקה שראשית, אלה הרוצים להגיע ליער, לא יוכלו לעשות זאת בלילה אחד, כי היער הקרוב ביותר נמצא במרחק של כ־40 ק"מ, שנית—לא ידוע, אם יש שם פארטיזאנים; שלישית—אין אנו מזוינים ולא יקשה על האוכלוסיה הליטאית לכלותנו. לעומת זאת יש לנו סיכויים להיכנס לגיטו, ואז נוכל בעזרתה של תנועת המחתרת להמשיך בדרכנו הישנה [ליער]... כל בני הנוער מקובנא היו, כאמור, עם אבקה—אולי משום כך שכל אחד היו לו קרובים בגיטו וקיווה שיזכה לראותם. גם למשה זימלוויץ היה מישהו בגיטו: אמו הזקנה. אך הוא היה האידיאל עצמו. לעתים רחוקות פוגשים אדם נאצל כמוהו...

9 בערב. באו אנשי המשמר והודיעו לנו, כי הם רוצים ש"נעשה שמח" עוד שעה: עלינו לרקוד ולשיר. הם מרוצים מאוד שאנו שמחים... סוף־סוף ציוו עלינו להיכנס לחאים, כי השעה כבר 10. במהירות הבזק נמצא כל אחד במקומו. כל רגע הוא עכשיו שנה. הם ספרו אותנו וכיבו את האור. הכול דוממים. שמענו מרחוק שהשער ננעל... אברהם¹¹⁴ מאניסקין ירד ממשכבו, עקר כמה מוטות מסורג הקיר (שניסרם קודם־לכן) וכבר הוא בצד השני. במפתח מותאם פתח את כל הדלתות. אנו אחרונים. חברינו עוברים ביעף על פנינו, כשקול צעדיהם נבלע בשמיכות, שכבר הספיקו לשטחן על הרצפות ועל מדרגות הברזל. אנאטולי¹¹⁵ עוסק בתליית תמונה מול הכניסה הראשית, המראה אצבע משולשת כשהיא מופנית ל־האופטר־שטורם־פירר... ירדתי עם קבוצתי למנהרה. שם עמדו אחרים שקיבלו אותנו. ראינו בחורים מתזיקים סדינים להסתיר אותנו שלא יראונו מבחוץ. הגעתי אל הסולם... טיפסתי על הסולם התלוי במהירות הבזק... וכאן ראיתי לפני את ה"ברודיאגא" כשהוא שוכב על השלג וסכין בפיו, והוא מתרה בקול חרישי אך בחריפות, כי מי שירים את ראשו—יישחט.

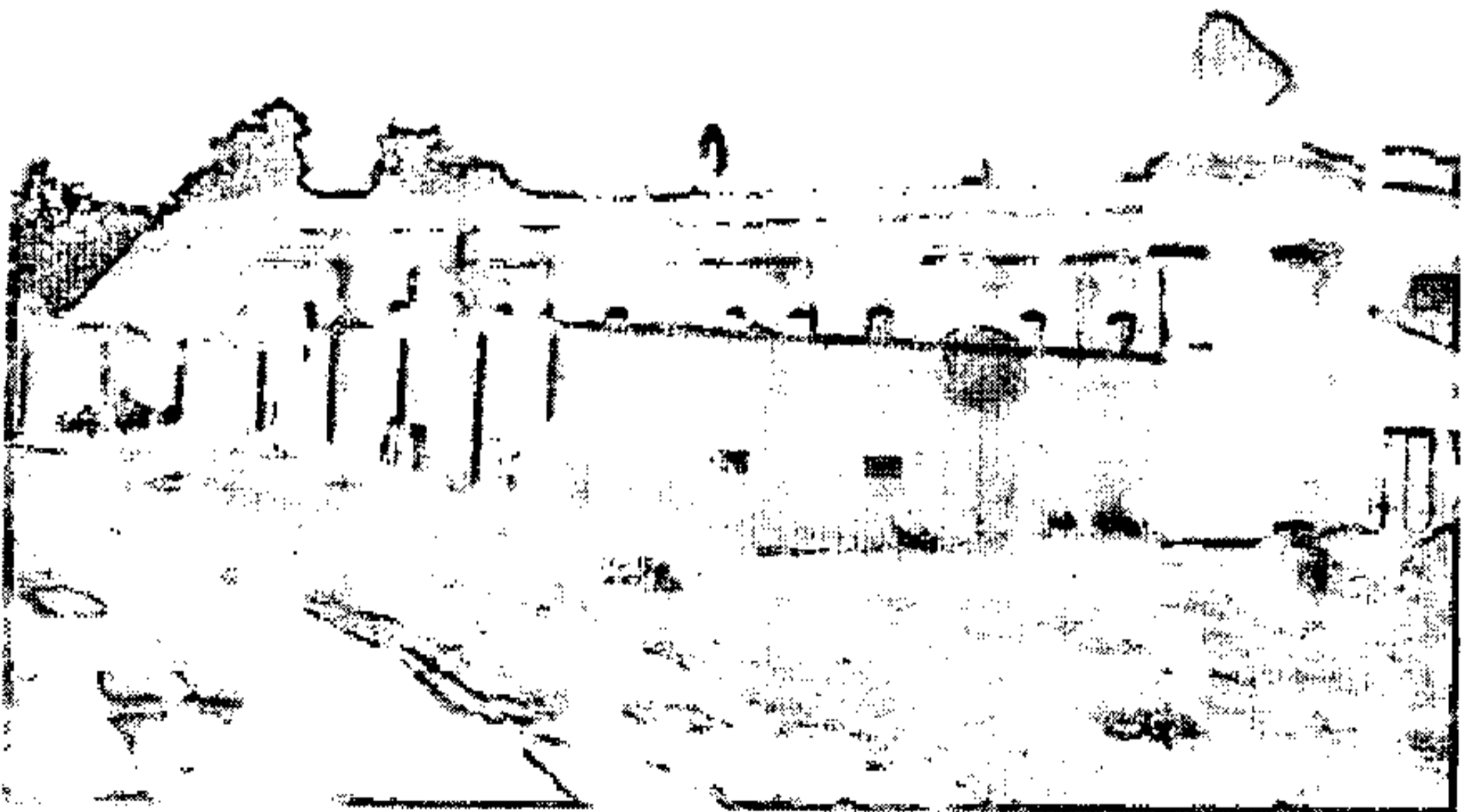
113. דיסקאנט שהובא למצודה התשיעית יותר מאוחר מהשאר (27 לנובמבר) כבר ידע, כי קיים קשר בין הגיטו ליערות רודניקי, ועליכן הגן בלהט על עמדתו (השווה א' פייטלסון, מכתב 13; וירשוליס, עמ' 150—151).
114. צ"ל אהרון; אחיו אברהם פעל אף הוא במחתרת הגיטו, אך לא היה במצודה. הוא נספה במועד מאוחר יותר, בהתנגשות עם אנשי הגסטאפו ברחובות קובנא.
115. אנאטולי גראן, שבוי יהודי רוסי, בנו של עסקן קומוניסטי חשוב, גבר נאה וצייר ברוך־כשרון. רחוק מן היהדות.

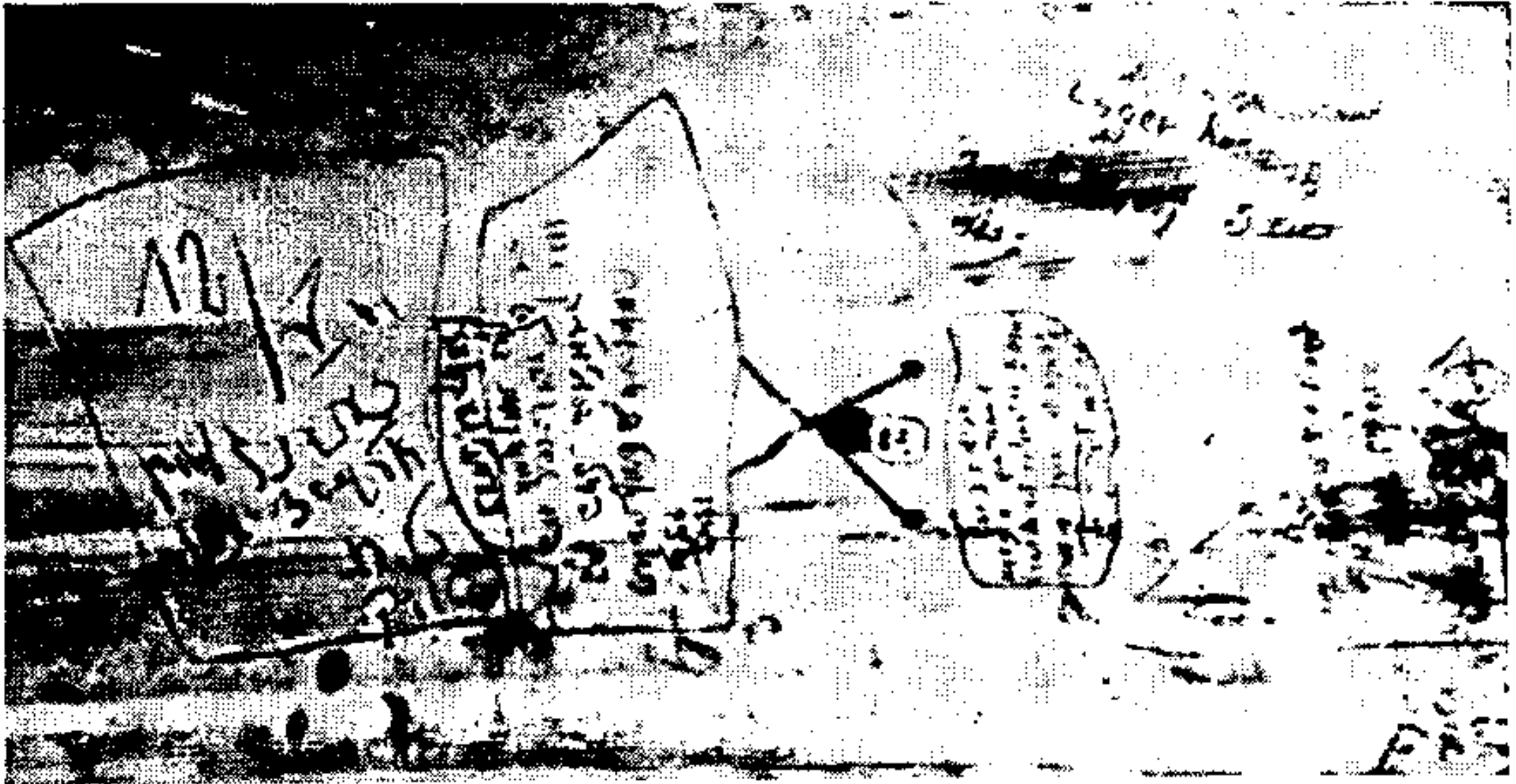
מאיר לוריא, איש הארגון הלוחם. נספה בעת פעולת חבלה במצודה החמישית.

אליהו שמואלוב, מראשוני המחתרת הלוחמת בגיטו. הוצא להורג במצודה התשיעית.

המצודה התשיעית, "מצודת המוות". מראה כללי.

כתובות של יהודים שהוצאו להורג, על קירות תא במצודה התשיעית (מארכיון בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד).

סכימה של מיבצע הבריחה ממצודת המוות (ראה עמ' 165—169). החץ הארוך מראה את דרכם של הבורחים: מן התאים לפרוזדור של קומה א'; עלייה במדרגות לפרוזדור של קומה ב' המוביל לדלת הברזל שנפרצה; חמיקה דרך החצר שבטווח ראייתו של הזקיף; כניסה למנהרת העצים שפוגתה; חמיקה דרך השטח הפנימי של המצודה; ירידה במדרון התלול; עלייה בסולם על החומה.

פרק ו: הבריחה ממצודת המוות

וכשהברודיאגא אומר — צריך להאמין לו! התגלגלנו על השלג כמה מאות מטרים עד שנעשינו לבנים לגמרי מן השלג... מיבצע הבריחה הנועז הצליח במלואו. כל 64 האסירים נחלצו מן המצודה בלי שהמשמרות ירגישו בכך. הדרכים בכל הכיוונים היו פתוחות לפניהם, וכל אחד היה חופשי להחליט אנה יפנה. הבורחים נתחלקו לארבע קבוצות. שתי קבוצות ובהן למעלה ממחצית האסירים — רובם ככולם שבויים סובייטיים — שמו פעמיהן אל היערות כדי לחפש שם פארטיזאנים: האחת פנתה דרומה לעבר גוש היערות שעל גבול ליטא ובילורוסיה, והשנייה — מזרחה. קבוצה שלישית, ובה ארבע הנשים, הרופא פורטנוי ואחרים — ביחד כעשרה אנשים — התפזרו בכפרי הסביבה, מתוך תקווה למצוא מחסה אצל ליטאים. הקבוצה הרביעית פנתה לעבר הגיטו¹¹⁶.

מן המקורות השונים המספרים בפרשת בריחה זו מסתבר, כי ההצלחה האירה פנים בעיקר לאלה שברחו בכיוון הגיטו, וגם כאן לא לכולם: מבין 25 הבורחים שפנו לעבר הגיטו, נכנסו 19 בשלום — רובם "יוצאי אוגוסטובה", ואילו 6 נתפסו ליד גדר-התיל או ליד השער. שאר הנמלטים נפלו רובם בידי הגסטאפו במצוד הגדול שנערך למחרת בבוקר, מייד אחרי גילוי הבריחה¹¹⁷. את קורותיה של קבוצת הבורחים, שהצליחה בו בלילה להסתנן לגיטו, מספר גלבטרונוק בזכרונותיו¹¹⁸:

... הקבוצה נתחלקה לשתיים כדי שיהיה קל יותר לנוע בדרכים. קבוצה אחת הובלתי אני ואת השנייה — אַבְקָה. התחלנו להתקדם בשבילים צדדיים לעבר הגיטו. נכנסנו בטעות לחצר של בית, ושם קיבלונו הכלבים בנביחה. ברחנו משם מהר ומתוך החצר ירו אחרינו.

116. ראה מאמרו של א' תורי (גולוב) המבוסס על עדותו של ואסילנקו (י"ל ה"ג, מס' 18—19, עמ' 88); זכרונות יצחקי (גלבטרונוק), 3, עמ' 2 ואילך. ממקור אחר מסתברת חלוקת קבוצות הבורחים, כפי שתוכנן מראש, כדלקמן: קבוצה א' (14 איש) בפיקודו של א' פייטלסון התכוונו להימלט לגיטו. קבוצה ב' (20 איש) בפיקודו של ט' פרידמאן וי' פילווינסקי — לקובנא (העיר). קבוצה ג' (27 איש) בפיקודו של וסלניצקי — ליערות מזרח-ליטא. קבוצה ד' (3 אנשים) — לסביבת יונאווא (קורגאנובאס, עמ' 118, והשווה א' פייטלסון, מכתב 13).

117. מתוך 64 הבורחים נתפסו 37 ע"י הגרמנים ונורו, 6 נפלו בקרבות בשורות הפארטיזאנים על אדמת ליטא, 3 מתו מפצעים ישנים, ועל 4 לא ידוע מה עלה בגורלם. בחיים נותרו כיום 14 איש (קורגאנובאס, עמ' 155). להלן ההודעה הרשמית על הבריחה, כפי שצוינה בדו"ח החודשי (לחודש דצמבר 1943) של משטרת הביטחון הגרמנית בליטא: "ב-25 בדצמבר 1943 בערב ברחו מהמצודה התשיעית 64 אסירים, שעבדו כאן במפעל 1005. דבר בריחתם לא התגלה מלכתחילה. לכשנתגלה הוחל מיד במצוד, בו הצליחו עד כה ללכוד שוב 37 בורחים, מהם נורו 5 בשעת ניסיון לברוח" ("הכיבוש ההיסטורי" וכו', עמ' 134).

118. זכרונות יצחקי (גלבטרונוק), 3, עמ' 1 ואילך.

חלק שני: התעוררות

אז החלטנו להיות קרובים יותר לכביש, עד שראינו מרחוק את האור שליד שער הגיטו. גמרנו להסתנן לגיטו דרך הגדר שליד כיכר דימור קראטו. ברל גמפל הלך לסייר את הדרך. הוא חזר כעבור רגעים אחדים והודיע ששם מסתובבים שומרים. עברנו לרחוב וארניו והתחלנו לזחול ליד בתים של ליטאים. פתאום ראינו קבוצת אנשים מסתתרים מאחורי בית... נתברר שאלה אנשיו של אַבְקָה... הם הצביעו על השומר הגרמני שעמד בקרבת מקום, שקוע בשיחה עם פרוצה ליטאית. עתה, כשהיינו כבר קבוצה גדולה, היה מסוכן לחכות עד שהגרמני יתרחק. הוחלט להעז ולרוץ אל גדר התיל...¹¹⁹ למזלנו היה התיל באותו מקום מופשל... כחץ מקשת רצתי בכיוון הבלוקים. כשנעצרתי היו כבר כולם לידי...

אלתר פייטלסון מציע ללכת לחיים־דוד ראטנר (הוא היה קשור עם הקומוניסטים)... פייטלסון דפק בדלת... משפתחו לנו, השתררה מבוכה בבית. הם לא ידעו מה לעשות. ואסילנקו שאל את ראטנר, אם אין לו מקום להחביאנו בו, שכן הבית אינו מקום מתאים בשבילנו. ראטנר יצא והבטיח שהוא יחזור מייד והכול יהיה בסדר... מתקרבת שעה שלוש לפנות בוקר ואנו יודעים שעוד מעט יתחיל מצוד עלינו. עברו רגעים אחדים והנה חזר ראטנר ועמו משה לוויין, ראש משטרת הגיטו... הוא קיבל אותנו בשמחה גדולה כאילו היינו ילדיו. עיניו זלגו דמעות והוא אמר אלינו: "בנים, אין לכם מה לפחד. אנו נשמור עליכם מפני הגסטאפו. אתם מוכרחים להישאר בחיים, כדי לספר לעולם כולו מה שראיתם במו עיניכם במצודה התשיעית, מה שהחיות הגרמניות והליטאיות מסוגלות לעולל לחפים מפשע. אני ובניי איננו חשובים כל כך כמוכם!" והוסיף: "זעתי בואו, אנו נחביא אתכם כך, שאפילו יעמדו על הראש לא ימצאנוכם". ובאמת, מי יכול היה להעלות על דעתו, כי מתחת לבית־הכיסא ההרוס שבחצר, לא הרחק מבית־הקברות ברחוב קריקשצ'וקאיצ'ו, גרים עתה נמלטי המצודה בכל הנוחיות, כגון: חשמל, הסקה, מים ומיטות נוחות...¹²⁰ עוד לפני עלות השחר הביאו לנו אוכל ובגדים אחרים, מפני שבגדינו הסריחו מאוד והיתה סכנה שכלבי גישוש יגלו אותנו כאן. את בגדינו מן המצודה שרפו מייד¹²¹. את פנחס קראקינובסקי לקחו מאתנו, כי היה צורך לטפל בידי הנפוחות...

119. ואסילנקו העיד על עצמו, כי היה מוכן לחסל את הגרמני, אך הבחורים מן הגיטו מנעוהו מכך (א' תורי (גולוב), י"ל ה"ג, 18—19, עמ' 88).

120. הימלינה היתה של ליפמאן ועמדה ליד הגדר, וייתכן שהיה בה פתח אל מחוץ לגיטו (עדות זאב פרידמאן, עמ' 4).

121. על כך כותב אשרי (עמ' 137—138): "פתאום בא אלי חיים ילין מתנועת המחתרת

פרק ו: הבריחה ממצודת המוות

ואסילנקו שהצטרף אלינו ברגע האחרון, היה מאושר. הוא נוכח לדעת שצעדו היה נכון... בערב באו אלינו אורחים: חיים ילין, איקא גרינברג, משה לוויין, פאדיסון וזאב פרידמאן, שהוטל עליו לספק צרכינו. הם היו מלאי שמחה, ובייחוד חיים ילין. הוא לא ידע מה לעשות עמנו. הם סיפרו לנו את החדשות האחרונות שעניינו אותנו: בגסטאפו מצב איום, אסרו את כל אנשי ה־אֶס־אֶס מן המצודה וגם את ה־האופט־שטורם־פירר, אלפי חיילים סורקים את הסביבה ומחפשים את הנמלטים. בגיטו לפי שעה שקט. המשמרות מסביב חוזקו וארבעה שניסו להסתנן בבוקר נתפסו...

ביום השלישי ניתוספו עלינו עוד יהודים אחדים שהצליחו בכל זאת להיכנס לגיטו עם פלוגות העבודה. הם הביאו לנו בשורות מדאיבות על השאר. מאיור ד"ר נימינוב קיים את נדרו: כבר למחרת בבוקר איבד עצמו לדעת. הוא תלה את עצמו על עץ. סיפרו לנו שלגיטו נכנס גם הרב שוסטרמאן¹²², אבל רגליו קפואות (אחר־כך נודע שהוא נפטר בגיטו בכאבים איומים).

לאחר ששהינו במלינה 4 ימים העבירו אותנו משם לבית עזוב בקצה הגיטו, שהיה בפיקוחה של המשטרה היהודית. בינתיים הגיע לגיטו ד"ר פוקס, ראש הגסטאפו, והודיע, כי בגיטו מסתתרים שודדים איומים העשויים להזיק לגיטו. על כן הוא רוצה שהמשטרה תחפשם ותמצאם. המשטרה חיפשה אותנו במקומות שידעה כי שם אין למצואנו... ואנו ניצלנו בינתיים את הזמן, והקאפיטאן ואסילנקו לימד אותנו כיצד להשתמש בנשק. באותו יום חיברנו גם "זכרון דברים" על הנעשה במצודה התשיעית, וחתמנו עליו כולנו. מסרנו גם ל־אלטס־טנראט שקית זהב שהבאנו מן המצודה.

ב־1 בינואר 1944 ביקר אצלנו אורח — ליטאי שעמד בראש המח־תרת הקומוניסטית בליטא. חגגנו את השנה החדשה, ואנו שוב מתכננים לדרך. אך הפעם המצב אחר לגמרי. מורגש כי הארגון פעל כראוי.

וביקש ממני להתייחד עמו: רבי, עלי לשוחח עמו מייד: היודע הוא על הבריחה מן המצודה התשיעית? — אני יודע. — מה עושים? כמה מהם נמצאים בגיטו. הבינותי מה פירוש הדבר. הייתי ממונה על "מדור החיטוי" שליד בית המרחץ. יש להביא מיד את היהודים לבית המרחץ ולרחוץ אותם היטב, כדי שיתנדף ריח המתים. צריך גם לשרוף את בגדיהם, שאם לא כן יבואו הגרמנים עם כלבי־גישוש, ואז כולנו אבודים. היה זה דבר נועז, קשור בסכנת נפשות. חיים אמר לי: רבי, כלום יודע הוא במה כרוך הדבר? — אני יודע. לא איכפת לי. למות תוך הצלת יהודים אני מוכן. הסקתי מייד, בחצות הלילה, את בית המרחץ. עשיתי זאת בעצמי כדי שאיש לא יידע. הכול סודר. הנמלטים מן המצודה התשיעית התרחצו ולבשו בגדים חדשים."

122. אשרי, עמ' 126—127.

חלק שני: התעוררות

קיבלנו אקדחים (לא כולנו). אני קיבלתי מאוזר חדש מאיקא גרינברג ; זוהי מתנה מ"אב"צ. את שמחתי אין לתאר ...
 ואמנם המצב במחתרת היה עתה אחר לגמרי. היתה זו תקופת השיא של תנועת המרי בגיטו קובנא.
 והרי נוסח "זכרון הדברים" שנרשם ונחתם על-ידי הלוחמים בורחי המצור דה 123 :

זכרון דברים, קובנא 26 בדצמבר 1943.

אנו החתומים מטה, קבוצת כלואי המצודה התשיעית, שברחו משם בליל 25, אור ליום 26 בדצמבר ש"ז: וסלניצקי י"ל [ואסילנקו], דיסקאנט א', פייטלסון א', גלבטרונק מ', קראקינובסקי פ', דייץ מ', וילנצ'ק א', פילובניק ט', גמפל, אידלסון ש', ומאנייסקין — חיברנו זכרון דברים זה על העניינים שלהלן: (1) במשך השנים 1941—1942 השתמש הפיקוד הגרמני בשטחה של המצודה התשיעית לביצוע טבח המונים; (2) כדי לטשטש פשע זה ארגנה המפקדה הגרמנית על-ידי ראש הגסטאפו בקובנא, את פתיחתם של כל הבורות שנקברו בהם קרבת נות הטבח וניגשה לשריפת הגוויות; (3) לביצוע עבודות אלה הביאה הגסטאפו למצודה בסוף אוקטובר — ראשית נובמבר — 72 איש: 34 שבויי מלחמה סובייטיים, 14 פארטיזאנים יהודים¹²⁴, שלושה רוסיים מקומיים, שנתפסו בביצוע מעשי-חבלה, ארבע נשים — שלוש יהודיות ופולנייה אחת — וכן 17 יהודים מגיטו קובנא; (4) העבודה אורגנה כך, שלאוכלוסיית הסביבה ולשום איש אחר לא ייודע דבר ממה שנעשה בשטחה של המצודה התשיעית. בקוטר של שני קילומטרים נתלו מודעות שאסרו להתקרב למצודה, תוך איום במוות בירייה. מקום העבודה, בשטח של 2—3 הקטאר, תוחם בגדר-בד. האנשים שביצעו את העבודה נחרץ גורלם שלא ייצאו חיים מן המצודה. עדות לכך תשמש העובדה, שאחד מיהודי הגיטו שחלה במעי העיוור, נורה בחמישי בנובמבר, ושבעה שבויי מלחמה — קשישים ונכים — נורו ב-13 בנובמבר ש"ז. נותרו אפוא בעבודה שישים וארבעה אנשים; (5) במשך זמן העבודה, מן ה-1 בנובמבר ועד ה-25 בדצמבר יום הבריחה), נפתחו 4 וחצי בורות, כל אחד מהם 100—120 מטר אורכו, 3 מטר רוחבו ומטר וחצי עומקו, והוציאו מהם למעלה מ-12,000 גוויות — גברים, נשים וילדים. גוויות אלה הוערמו ערימות-ערימות, 300 בכל ערימה, והועלו באש. שרידי המדורות (פתמים ועצמות) נשחקו לאפר במכתשים. האפר עורבב באדמה כדי שלא יישאר ממנו זכר; (6) כדי למנוע כל

123. פ' ק"ג, עמ' 102—103; לפי מקור זה התעודה נשמרת בארכיון התנועה הפארי-סיזאנית הליטאית.

124. הכוונה ללוחמים שנתפסו בדרכם לאוגוסטובה.

פרק ו: הבריחה ממצודת המוות

אפשרות של בריחה בזמן העבודה, היו העובדים כבולים בשרשראות. מסביב הוצבו מגדלים ובהם מכונות־ירייה. אנשי המשמר היו מזוינים בתת־מקלעים ובאקדחים; (7) בין 12,000 הגויות שנשרפו היו כ־7,000 יהודי קובנא; (8) מראה הגויות העיד, כי תחילה היו דוחפים את הקרבנות אל תוך הבורות ואחר־כך יורים בהם. הדבר גרם שרבים נקבעו חיים—פצועים או בלתי נפגעים לגמרי; (9) ביום הבריחה נשארו עוד בורות רבים שטרם נפתחו. ראשי הגסטאפו חשבו לסיים את העבודה עד ל־1 לפברואר 1944...
[אחת־עשרה חתימות].